॥ श्रीः ॥

...न्वयवर्णनम्

नाम

...डकाव्यम् ।

अर्थात्

...मदार्यकुलकमलदिवाकराणां मेदपाटदेशाधिपतीनां महाराणावर्याणां वंशवर्णनम् ।

ज्योतिर्वेदविदा काशीवासिना वेतालोपाख्येन

श्रीनाथशास्त्रिणा

प्रणीतम् ।

तदनुजनुषा दूधविनायक–वाराणसी वास्तव्येन

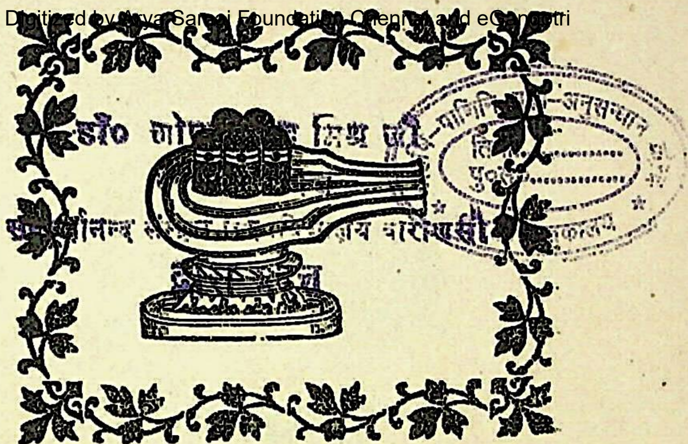
अनन्तरामशास्त्रि वेतालेन

प्रकाशितम् ।

श्रीकाश्यां हितचिन्तकनाम्नि यन्त्रालये रामघट्टे;
बी. एल्. पावगीद्वारा मुद्रितम् ।

श्रीसंवत् १९७९ गङ्गासप्तम्याम्

प्रथमावृत्तिः ५००

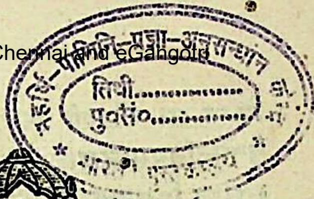
समर्पणम् ।

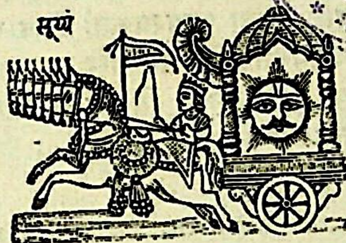
रघुकुलकमलदिवाकरभूपश्रीपू॰फतहसिंहवर्मभ्यः ।
उदयान्वयवर्णनमिदमत्यनुरागादुपायनी क्रियते ॥
श्रीमत्करतपनीये रत्नसमानं विभातु काव्यमिदम् ।
इत्यार्ययाऽऽर्यवर्याः प्रार्थ्यन्ते कुशलचिन्तकेन मया ॥

श्रीमताम्

श्रीपू॰ विनायकशास्त्रितनूजनिः

श्रीनाथशास्त्री वेतालः ।

भूमिका.

संसारघोरसागरतुङ्गतरङ्गाकुलान्तरङ्गाणाम् ।
कलिमलविदलनकुशलो विलसतु हृदये सदैकलिङ्गो वः ॥
दाता निजैकमनसा मनसापि समीहितं फलं सकलम् ।
विपुलं कुशलं सविता सविता स सदा दयामयः पायात् ॥

०

हंहो ! ललितकवितावनिताकलाविलासाऽवलोकनकुतूहलाऽऽकुलितहृदयाः सहृदयाः ! क्षणमितोऽपि चक्षुषां दानेन सविनयं मदीयं निवेदनमिदमवहितेन मनसा रसान्निशमयन्तु तत्रभवन्तो भवन्तः—यथा किलाऽद्यत्वे काले विलोक्यते जगति जागरूकोऽयं सर्वतो नियमः, यत् शशिना विनेव निशा, पौरुषमन्तरेव पुरुषः, कलाकौशलविकलेव कान्ता, भूमिकया विना ग्रन्थो न तादृङ्मनोविनोदमावहति सुमनसाम् । तत्त्वतस्तु पर्यालोचनया युक्तियुक्तमेव विभात्येतत् । यतो हि सा ग्रन्थस्य सारभूतं विषयं प्रदर्श्य कवेरन्तर्गतमाशयं प्रकाशयति । तेन काव्यस्य रस इव सा ग्रन्थस्याऽऽत्मभूतेति निर्विवादमङ्गीकार्यमेव सर्वैः ।

किन्तु सा कीदृशी कथङ्कारं लेख्येति दोलायमानमानसोऽप्यहं पूर्वोक्तनियमानुसारं तस्या आवश्यकतां विचारयन् संक्षेपतस्तस्या विलेखनपथमवतरामि । आशासे च पाठकहंसाः स्वल्पेनैव बहु विज्ञाय पुरोभागितां विहाय सारमादाय च गुणैकपक्षपातिनो भूत्वा धैयात्यं मम क्षाम्येयुः । विस्तरभयाच्च विस्तराद्विरमामीति ।

उदयपुरराजधान्यामास्माकीनः सामान्येतरो (घनिष्ठो) ऽस्ति सम्बन्धः । पूज्यवरश्री दमतिपतृचरणैर्मुख्यतया निजं जीवनसमयं श्री ५ मदार्यकुलकमलदिवाकरश्रीमहाराणावर्याणां सेवयैव यापयित्वा समुपार्जिता महती संमानना, तदीयकृपापात्रता च ।

मदीयपूज्याग्रज श्रीश्रीनाथशास्त्रिणां मनसि बहुतिथात्कालात्खेलन्नेष आसीदुत्साहः— यत्खलु स्वस्वामिनां जीवनदायिनां स्वल्पमपि गुणान्वर्णयेयम् । सममेव पूज्यपितृपादानां सम्बन्धश्च तत्रत्यं प्रकटयेयम् । परन्तु नाद्यावधि तदुपयोगिनी साहिती समासादिताऽभूत्, येन स उत्साहस्तेषां स्वस्थाने मनस्येव मनोरथोऽकिञ्चनानामिव विलीनतामनुभवन्नासीत् ।

ततश्च सहसा कुतश्चित्कारणवशात् तत्रोदयपुरपत्तने मदीयपूज्याग्रजानां गमनावसर उपस्थितस्तेन ते तं देशमलमकुर्वन् । तत्र च पुरा बीजरूपावस्थितः स उत्साहो निरायासमेव तदौपयिकसामग्रीसमासादनसलिलसेकेन निःसंशयमङ्कुररूपेण पर्यणमत् । ततश्च ग्रन्थस्यास्य रचनायां प्रावृतन् । परमेश्वरकृपापाङ्गपातेन सच तेषामाशयो निष्प्रत्यूहं पूर्णतामयासीत् ।

अथ कियता कालेन तत्रत्यकार्यजातादवकाशमवाप्य वाराणस्यामिहोपेत्य च श्रीमद्भ्रातृपादैर्निजनिर्मित "मुदयान्वयवर्णना" त्मकमिदं खण्डकाव्यं मत्पुरो न्यवेशि । मया च तदव-

लोक्य, आद्यन्तं प्रपठ्य च तत्रत्यप्रसादगुणालङ्कारचमत्कारिताञ्च बहुलमनुभूय सानन्दं तत्प्रकाशने सोत्साहेन प्रावर्ति । अस्तु तावत्—

सूर्यवंशीयानां वीरक्षत्रियाणां गुणानां चरितानाञ्च वर्णने को नाम चराचरेऽस्मिन् साभिमानो जनः फलेग्रहितामुपार्जयितुं शक्तः ? अतएव संक्षिप्य संक्षिप्य वर्णनमत्र दरीदृश्यते । उदयपुरे स्वसम्बन्धेन तदवस्थापयितुः श्रीमदुदयसिंहादेव समुपक्रान्तोऽयं ग्रन्थः । किञ्च—

सर्वेषामुदयसिंहप्रमुखानां महाराणानां केवलं नामग्रहणमेवोद्दिश्य ग्रथितोऽयं ग्रन्थः श्रीमता भ्रातृवर्येण । अद्य किल श्रीमदेकलिङ्गानुकम्पया समुचितसामग्रीसमासादनेन पूज्याग्रजहृदयाऽऽलवालविलसिता सकलाभिलाषवल्ली चिराय सफलाऽभवदिति महदिदं सम्मदस्य स्थानम् ।

तदहं श्रीमद्भ्रातृवराणां निदेशमनुपालयन् ग्रन्थमिमं भूमिकया संयोज्य समीचीनतया संशोध्य च तदीयाऽऽशयप्रचिकाशयिषया सप्रकाशं मुद्रापयितुमुद्यतोऽस्मि संप्रति ।

तदिह यदि यन्त्रालयदोषात् मदीयमतिमान्द्यादनवधानतया वा मनुष्यभावसुलभानि स्खलितानि पाठकानां नयनपथमुपेयुस्तर्हि तानि संशोध्य पठेयुरित्यभ्यर्थयमानो वो विरमामि व्यापारादमुष्मादिति शम् ।

काशी
गङ्गासप्तमी
सं० १९५९.

श्रीमताम्
अनन्तरामशास्त्री
वेतालः

श्रीमत्सु ....

....

महोदयेषु

सविनयं सप्रेम समर्प्यते

....

संवत् १९.
ता. / / ई०

श्रीकाशीनिवासिना
वेतालोपनाम्ना
श्रीनाथशास्त्रिणा

॥ श्रीः ॥

✻ श्रीगणेशाय नमः ✻

॥ श्रीमदेकलिङ्गाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॥

उदयान्वयवर्णनम् ।

विनायकं प्रणम्यादौ श्रीगुरुं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥
हृत्पङ्कजे च संस्थाप्योदयवंशोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥
अस्ति भूतलविख्यातश्चित्रकूटाभिधो गिरिः ॥
यो भानुकुलभूपालकीर्तिध्वज इवोच्छ्रितः ॥ २ ॥
मेदपाटभुवो रत्नं घनवृक्षविराजितः ॥
लतामण्डलसङ्कीर्णो बहुगह्वरसंयुतः ॥ ३ ॥
वापीकूपतडागादिजलाशयसमन्वितः ॥
नानापक्षिसमाकीर्णः स्रोतोभिः समलङ्कृतः ॥ ४ ॥
जनसंहतिसङ्कीर्णो भूरिग्रामप्रशोभितः ॥
गुरुग्रावप्रसन्नद्धचारुप्राकारवेष्टितः ॥ ५ ॥
सर्वदा सलिलाऽऽपूर्णविशालपरिखावृतः ॥
अभेद्यः शत्रुनिवहैः सम्राड् भूदुर्गसंहतेः ॥ ६ ॥
भानुवंश्याः पार्थिवेन्द्राः समरे कालसन्निभाः ॥
अकुर्वन् राजधानीं स्वां यस्मिन्नतिमनोहराम् ॥ ७ ॥
यन्निमित्तं महायुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥

अनेकवारमभवन्म्लेच्छभूपतिभिः सह ॥ ८ ॥
यस्य पश्चिमदिग्भागे महारण्यं विराजते ॥
हिंस्रश्वापदसङ्कीर्णे गिरिसंहतिमण्डितम् ॥ ९ ॥
नानावृक्षसमुल्लासिसमनिम्नोच्चभूमिकम् ॥
तीक्ष्णकण्टकभूयिष्ठं पृथुग्रावाचितं ततम् ॥ १० ॥
इत्थं दुरध्वे वस्विन्दुगव्यूतिप्रमितेऽन्तरे ॥
अतीव भासुरं रम्यं राजते नगरं महत् ॥ ११ ॥
उदीच्यामस्य गव्यूतिसार्धत्रयमितेऽध्वनि ॥
परितो गिरिसङ्कीर्णे नृत्यद्बर्हिनिनादितम् ॥ १२ ॥
सत्फलोत्फुल्लसद्वृक्षनिकुरम्बकरम्बितम् ॥
भ्रमद्भ्रमरसंरावमुखरीकृतदिङ्मुखम् ॥ १३ ॥
स्रवन्निर्झरपानीयक्लिन्नभूमिसमन्वितम् ॥
मेदपाटभुवः पूज्यं देवस्थानं विराजते ॥ १४ ॥
एकलिङ्गाभिधमिदं पुण्यं धाम चमत्कृतम् ॥
यत्र स्वयंभूर्गिरिशो लिङ्गरूपेण राजते ॥ १५ ॥
देशस्यास्य क्षितिभृतो निजमन्त्रित्वपूर्वकम् ॥
राजत्वेन चिरात्कालात्सदा व्यवहरन्ति यम् ॥ १६ ॥
अस्तापदः प्रत्नन्नृपाः शरण्यं यं यदाऽव्रजन् ॥
तदैवापन्नाशपूर्वं प्राप्नुवन् सुखमुत्तमम् ॥ १७ ॥
त्रिकालपूजनं यत्र महासम्भारपूर्वकम् ॥
रुद्राभिषेकसहितं भवत्येव निरन्तरम् ॥ १८ ॥
देवताया यथाकालं शयनोत्थापने तथा ॥

नानापक्वान्नसहितं नैवेद्यं साधुदुग्धयुक् ॥ १६ ॥
आरार्तिकं च वादित्रशङ्खभेरीस्वनैर्युतम् ॥
पुष्पाञ्जलिस्तथैवोच्चैर्वेदमन्त्रपुरःसरः ॥ २० ॥
भवत्येवं प्रतिदिनं भक्त्या शम्भोः समर्चनम् ॥
सचैकलिङ्गो भगवान् त्रातुं देशमिमं श्रितः ॥ २१ ॥
दिनकरकुलभूषाभूतभूपेन्द्रवृन्दा-
ऽभिमतफलवदान्यो भूतिमानेकलिङ्गः ॥
जयति यदनुकम्पामात्रतो मेदपाटा-
ऽधिपतय इह शौर्यं दर्शयन्तः प्रसिद्धाः ॥ २२ ॥

इत्युदयान्वयवर्णने खण्डकाव्ये प्रथमखण्डम् ॥

अथ द्वितीयखण्डम् ।

श्रीमानुदयसिंहाख्यो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ॥
पुराऽभवद्भानुवंशमणिः क्षत्रियपुङ्गवः ॥ १ ॥
पुरा प्रोक्तं महारण्यस्थितं यन्नगरोत्तमम् ॥
तदिदं सुन्दरतमं पिछौलानदरोधसि ॥ २ ॥
स्थापयित्वोदयपुरेत्येवं नाम विधाय च ॥
अवात्सीत्स्वजनैः सार्धं तत्र रम्ये पुरे चिरम् ॥ ३ ॥
किंच क्रोशमितायामं नाम्नाचोदयसागरम् ॥
बहुग्रादोभिराकीर्णं पुलिनैश्च विराजितम् ॥ ४ ॥
नानानोकहसंशोभिकूलद्वयसुशोभितम् ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकैश्च सेवितम् ॥ ५ ॥

उत्फुल्लाम्भोजसंशोभिस्वच्छनीरपरिप्लुतम् ॥
मधुपानमदोन्मत्तगुञ्जद्भृङ्गसमाकुलम् ॥ ६ ॥
किन्तु वृन्दं स्वयशसां किमु वा केतनं पुरः ॥
स्वपत्तनाम्नातिदूरे नदश्रेष्ठं व्यधत्त यः ॥ ७ ॥
वत्सरेऽश्वाङ्कबाणेन्दौ राज्यं प्राप्य क्रमागतम् ॥
एकत्रिंशत्समाः सम्यक्पालयामास यः प्रजाः ॥ ८ ॥
तस्य सूनुः प्रतापाख्योऽन्वर्थनामा नृपोऽभवत् ॥
महाबलो महोत्साहः शत्रुभिः स्तुतविक्रमः ॥ ९ ॥
तेजस्वी परमोदारो धीरः सत्यपरायणः ॥
प्रजाभक्तः क्लेशसहो दीनानां परिपालकः ॥ १० ॥
लोकमान्यो विप्रसाधुगोभक्तो विजितेन्द्रियः ॥
धर्मैकतानो योगज्ञो दानी मानी विचक्षणः ॥ ११ ॥
स्वल्पेनापि स्वसैन्येन यो म्लेच्छोन्मूलनक्षमः ॥
अनेकवारमजयत्सङ्गरे यवनान् बहून् ॥ १२ ॥
तात्कालिका भूपतयो भिया यवनभूभुजः ॥
अनुज्ञां शिरसा सम्यगुररीचक्रुरञ्जसा ॥ १३ ॥
एकएव महामानी क्षात्रतेजोविराजितः ॥
प्रतापभूपतिर्येन यवनाधिपतेः पुरः ॥ १४ ॥
न कदापि स्वोत्तमाङ्गं नमितं मनसाऽप्यहो ॥
लोकेऽद्यापि स्तूयतेऽसौ मानी नृपतिपुङ्गवः ॥ १५ ॥
यशोदयपुराभिख्यं तातसंस्थापितं पुरम् ॥
तदनेनोन्नतिमता महोन्नतिमवापितम् ॥ १६ ॥

मेदपाटमहीराजधानीकृतमिदं पुरम् ॥
अद्यापि वासवपुरप्रतिस्पर्धीव राजते ॥ १७॥
वीरः प्रतापसिंहोऽसौ पुत्रवत्पालयन् प्रजाः ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणि राज्यभारमबीभरत् ॥ १८ ॥
पश्चादमरसिंहाख्यो महाशूरः प्रतापजः ॥
बहूनि राजभवनान्यकरोद्यः क्षमापतिः ॥ १९ ॥
म्लेच्छेन्द्रेण समं सप्तदशवारं मुहुर्मुहुः ॥
अभवद्यस्य सङ्ग्रामस्ततः सन्धिरभून्मिथः ॥ २० ॥
अथोविंशतिवर्षाणि कीर्त्या परमया युतः ॥
मेदपाटस्य सुदशां कुर्वन् राज्यं चकार यः ॥ २१ ॥
ततः करणसिंहाख्यः क्षितीशो बुद्धिसागरः ॥
बहूनि येन स्थानानि कृतानि रुचिराण्यपि ॥ २२ ॥
चित्रकूटमहादुर्गपरिखां यो व्यधादिह ॥
पिछौलाकूलभित्तेश्च जीर्णोद्धारं तथाऽकरोत् ॥ २३ ॥
खुर्मराख्यो महाशूरो यवनाधिपतेः सुतः ॥
भ्रातरं परवेजाख्यं ज्येष्ठं हत्वा भ्रमन् बहु ॥ २४ ॥
भयव्याकुलितः कर्णसिंहं शरणमाश्रितः ॥
सोऽपि शत्रुसुतायाऽस्मै दयालुरभयं ददौ ॥ २५ ॥
योऽष्टसंमितवर्षाणि तन्वन् निजयशः सितम् ॥
राज्यं चकार भूपेन्द्रः प्रजाः सन्तोषयन् सदा ॥ २६ ॥
ततः श्रीमान् जगत्सिंहो मतिमानभवन्नृपः ॥
स्थानानि सुन्दरतराण्यकरोद्यो बहून्यपि ॥ २७ ॥

यश्चित्रकूटदुर्गस्य प्राकारो रिपुखण्डितः ॥
तस्य जीर्णोद्धारमसावकरोद्बहुभिर्धनैः ॥ २८ ॥
पिछौलानदमध्ये च शोभनं वेश्म यो व्यधात् ॥
शोभतेऽद्यापि तच्चारु जगन्मन्दिरनामकम् ॥ २९ ॥
यश्चोदयपुरे विष्णोर्विदधे मन्दिरं वरम् ॥
नगरस्योच्चभूभागे यच्च राजति संप्रति ॥ ३० ॥
पृथुपाषाणसुदृढं विपुलान्तरशोभितम् ॥
भिनत्ति शिखरैर्नाकं जगदीशाभिधं च तत् ॥ ३१ ॥
एतत्कृतं काशिकायां राणामहलसंज्ञकम् ॥
गङ्गातीरे सुविपुलं शोभते स्थानमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
षड्विंशतिमितानीह वर्षाण्येष क्षमापतिः ॥
संपालयन्निजं राज्यमवाप यश उत्तमम् ॥ ३३ ॥
ततोऽभूद्राजसिंहाख्यो नृपः शूरशिरोमणिः ॥
जित्वा म्लेच्छपतिं तस्माद्देशमेकं य आच्छिनत् ॥ ३४ ॥
सम्प्राप्ते बहुदुर्भिक्षे हाहाकारपरे जने ॥
एकलक्षोनकोटिंयो रूप्यकाणि स्वकोषतः ॥ ३५ ॥
व्ययीकृत्य नदं चक्रे पालयन् सकलाः प्रजाः ॥
स च राजसमुद्राख्यो राजते सागरोपमः ॥ ३६ ॥
अनर्घपाषाणचितः सार्धक्रोशमितायतिः ॥
प्रदक्षिणेन षट्क्रोशमितो वर्वर्ति शोभनः ॥ ३७ ॥
यवनाधिपतिः कृष्णगढभूपतिकन्यकाम् ॥
गुणरूपवतीं रम्यामभूदुद्वोढुमुत्सुकः ॥ ३८ ॥

निजधर्मत्राणहेतोस्तयाऽसौ शरणीकृतः ॥
तस्मादस्याऽभवद्युद्धं म्लेच्छाधिपतिना सह ॥ ३९ ॥
अन्ते श्रीराजसिंहेन यवनेशं विजित्य तम् ॥
परिणीता च सा कन्या यथाविधि सुसंस्कृता ॥ ४० ॥
श्रीनाथद्वारकाधीशस्थानगोस्वामिपुङ्गवान् ॥
इतस्ततो म्लेच्छभयाद्भ्रमतस्तान् विलोक्य यः ॥ ४१ ॥
स्वदेशे शोभनं स्थानं तेभ्यो वासाय दत्तवान् ॥
स्थानसंरक्षणं चापि भक्तियुक्तः सदाऽकरोत् ॥ ४२ ॥
सप्तविंशतिवर्षाणि राज्यं शासन्नृपोत्तमः ॥
प्रीतिपात्रमभूद्भूरि प्रजानां स्वगुणादिह ॥ ४३ ॥
ततः श्रीजयसिंहाख्यो राजा राजकलान्वितः ॥
यस्य सन्धिरभूत्साकं यवनेन्द्रेण शाश्वतः ॥ ४४ ॥
महानदं यो विदधे जयसागरनामकम् ॥
गव्यूतियुगलायामं सार्धगव्यूतिविस्तृतिम् ॥ ४५ ॥
एकोनविंशतिसमाः स्वं राज्यं पालयन् मुदा ॥
तोषयँश्च प्रजाः सर्वाः कीर्तिं लेभे मनोहराम् ॥ ४६ ॥
अभूदमरसिंहाख्यो द्वितीयः पार्थिवस्ततः ॥
वर्षद्वादशकं यावद्यो राज्यं पालयन् स्थितः ॥ ४७ ॥
ततः सङ्ग्रामसिंहाख्यो नृपो बुद्धिमतां वरः ॥
नीतिज्ञश्च महोदारो राज्यकर्मसु पेशलः ॥ ४८ ॥
वृथा द्रव्यव्ययं यश्च नाऽणुमप्यकरोत् क्वचित् ॥
द्वाविंशतिसमाः प्राज्यं राज्यमेष व्यधान्नृपः ॥ ४९ ॥

ततः श्रीमान् जगत्सिंहो द्वितीयः पार्थिवोऽभवत् ॥
पिछौलाख्यो नदश्रेष्ठो येनाकारि सुसंस्कृतः ॥ ५० ॥
कान्तं जगन्निवासाख्यं तत्र हर्म्यं च निर्ममे ॥
तथैव शोभतेऽत्यर्थमधुनाऽपि तदुन्नतम् ॥ ५१ ॥
पञ्चविंशतिलक्षेण मुद्राणां तदभूद् द्वयम् ।
अष्टादशसमाः सम्यगपालयत यो भुवम् ॥ ५२ ॥
ततः प्रतापसिंहाख्यो द्वितीयोऽभून्महीपतिः ॥
वर्षद्वयमितं यश्चाकरोद्राज्यमतन्द्रितः ॥ ५३ ॥
ततः श्रीराजसिंहाख्यो द्वितीयो भूपपुङ्गवः ॥
सप्तवर्षमितं राज्यं पालयामास धर्मवित् ॥ ५४ ॥
अरिसिंहेतिविख्यातस्ततोऽभून्नृपसत्तमः ॥
यश्चैकादशवर्षाणि पालयामास भूतलम् ॥ ५५ ॥
हंमीरसिंहश्च ततो भूपेन्द्रो गुणसागरः ॥
वर्षषट्कमितं राज्यमकरोद्यो भुवस्तले ॥ ५६ ॥
ततोऽभूद्भीमसिंहाख्यः कार्यदक्षो नृपोत्तमः ॥
सन्धिपत्रमभूद्यस्य वर्तमानाङ्ग्लभूभृता ॥ ५७ ॥
पञ्चाशन्मितवर्षाणि स्वप्रजा अनुरञ्जयन् ॥
पालयामास धरणीं दिगन्ते ख्यापयन् यशः ॥ ५८ ॥
जवानसिंहश्च ततो भूपोऽभूद्बुद्धिसागरः ॥
यश्चैकादशवर्षाणि चक्रे राज्यमतन्द्रितम् ॥ ५९ ॥
सर्दारसिंहनृपतिस्ततश्चाऽभूद्भुवस्तले ॥
चतुर्वर्षमितं राज्यं योऽकरोद्धर्मपूर्वकम् ॥ ६० ॥

दिनकरकुलभूषाभूतभूपेन्द्रवृन्दा—
ऽभिमतफलवदान्यो भूतिमानेकलिङ्गः ॥
जयति यदनुकम्पामात्रतो मेदपाटा-
ऽधिपतय इह शौर्यं दर्शयन्तः प्रसिद्धाः ॥६१॥

इत्युदयान्वयवर्णने खण्डकाव्ये द्वितीयखण्डम् ।

अथ तृतीयखण्डम् ।

ततः सरूपसिंहाख्य उदभूद्भूतले नृपः ॥
धर्मस्तम्भः सत्यसन्धो यश्च गोद्विजपालकः ॥ १ ॥
पालयामास यो हूणान् देशत्रासभियाऽऽगतान् ॥
यस्याङ्गलराजेन समं मैत्री च सुदृढाऽभवत् ॥ २ ॥
रूप्यके येन च स्वस्मिन्नङ्कितं "दोस्तिलंधनम्" ॥
लोके सरूपशाहीति सा मुद्रा कथ्यते जनैः ॥ ३ ॥
श्रीराजसिंहभूपेन्द्रविहितोदयरूप्यकात् ॥
आणकैकाधिकं मूल्यं स्वमुद्राया विनिर्ममे ॥ ४ ॥
स रूप्यकोऽद्यापि राज्ये पात्यते तादृगेव हि ॥
लभ्यन्तेऽद्यापि विपणौ तस्य सप्तदशाऽऽणकाः ॥ ५ ॥
गोवर्धनविलासाख्यां गोशालां निर्ममेऽत्र यः ॥
यत्र स्वयं गवां सेवां विदधे भक्तिसंयुतः ॥ ६ ॥
स्वाऽऽवासहेतोस्तत्रैव विशालं च मनोरमम् ॥
विधाय वेश्म न्यवसत्स्वयं स्वजनसंयुतः ॥ ७ ॥

वैक्रमेऽङ्काङ्कवस्वेकमितेऽब्दे राज्यमास्थितः ॥
एकोनविंशतिसमाः पालयामास यः प्रजाः ॥ ८ ॥
ततः श्रीमान् शम्भुसिंहो नृपोऽभूद्धार्मिकः सुधीः ॥
विद्वद्भक्तः कीर्तिशाली साक्षाच्छम्भुरिवाऽपरः ॥ ९ ॥
यश्च विद्याऽभिवृद्ध्यर्थं पाठशालां मनोरमाम् ॥
महाराणास्कूलनाम्नीं संस्थाप्य निजपत्तने ॥ १० ॥
श्रीकाशीतः पण्डितेन्द्रं वेदशास्त्रविशारदम् ॥
पञ्चाननं व्याकरणे धर्मे धर्ममिवाऽपरम् ॥ ११ ॥
वेदान्तन्यायमीमांसासाङ्ख्ययोगविदां वरम् ॥
राजनीतिविदं काव्यसिन्धुमन्थनमन्दरम् ॥ १२ ॥
खगोलविद्यामर्मज्ञं दाक्षिणात्यं महाकुलम् ॥
वेतालोपपदं विप्रवर्यं नाम्ना विनायकम् ॥ १३ ॥
ससत्कारं समानीय गुणग्राही स भूपतिः ॥
तत्र विद्यालये प्रीत्या पदे मुख्ये न्ययोजयत् ॥ १४ ॥
निजराज्यसभायाञ्च बहुसंमानपूर्वकम् ॥
पश्यतिस्म नृपश्रेष्ठो धीमन्तं यं निरन्तरम् ॥ १५ ॥
ग्रहयोगं ग्रहानीकं ग्रहणं सूर्यचन्द्रयोः ॥
धूमकेतूद्भवं चाऽन्यच्चमत्कारि नभःस्थितम् ॥ १६ ॥
गोलविद्याविदा तेन धीमता राजसंसदि ॥
यथार्थसमयेनैव दर्शयित्वा निरन्तरम् ॥ १७ ॥
नृपश्रेष्ठाज्जनेभ्यश्च साधुवादपुरःसरम् ॥
प्रतिष्ठा प्रापि बहुशो वर्धमाना दिने दिने ॥ १८ ॥

स शम्भुसिंहभूपेन्द्रः पिछौलाकूलसन्निधौ ॥
सदनं रुचिरं शम्भुनिवासाख्यं व्यधान्नवम् ॥ १९ ॥
यच्छ्रेष्ठं राजसदनं चित्तासेचनकं नृणाम् ॥
देदीप्यमानमद्यापि वरीवर्ति सुशोभनम् ॥ २० ॥
बहूनि राजवर्त्मानि हर्म्याणि रुचिराणि च ॥
चित्राणि देवसद्मानि विदधे यः स्वपत्तने ॥ २१ ॥
मेदपाटभुवो येन जीर्णोद्धारः कृतो बहु ॥
राज्यप्रबन्धनियमश्चाऽकारि प्रतिभाजुषा ॥ २२ ॥
यश्च जी. सी. एस. आई. त्याख्ययाऽतिमनोज्ञया ॥
पदव्या भूषितः सम्यग्वर्तमानाङ्गभूभृता ॥ २३ ॥
स शम्भुसिंहनृपतिस्त्रयोदशसमाः क्षितौ ॥
प्रजाः सन्तोषयन् राज्यमकरोन्नीतिपूर्वकम् ॥ २४ ॥
ततः सज्जनसिंहोऽभूदन्वर्थः पृथिवीपतिः ॥
रूपे कामातिशायी यो मतौ वाक्पतिसन्निभः ॥ २५ ॥
दाने कर्णप्रतिस्पर्धी नीतावुशनसा समः ॥
शौर्ये मघवता तुल्यो गाम्भीर्ये सागरोपमः ॥ २६ ॥
श्रीविक्रमार्कनृपतेरासीत्संसदि या स्थितिः ॥
सैव सज्जनसिंहस्य सभायामप्यदृश्यत ॥ २७ ॥
भूयांसः पण्डिताश्चाऽऽसन् शास्त्रवादपरायणाः ॥
विद्याविनोदरसिके भूपेन्द्रे सज्जने सति ॥ २८ ॥
प्रतीच्यां दिशि गव्यूतिमिते स्वनगराद्बहिः ॥
अत्युच्चशैलशिखरे प्रासादं साधु यो व्यधात् ॥ २९ ॥

नाम्ना च सज्जनगढो दृश्यते स मनोहरः ।
प्रज्वालितो यत्र दीपश्चित्रकूटाद्विलोक्यते ॥ ३० ॥
राजमार्गांश्च सुबहून् पाठशालास्तथैव च ।
विदधे बहुलान् रम्यान् यश्चिकित्सालयाँस्तथा ॥ ३१ ॥
यन्त्रालयं च रुचिरं स्वनाम्ना सुन्दराक्षरम् ॥
साप्ताहिकं यत्र पत्रं तन्नाम्नाऽद्यापि मुद्र्यते ॥ ३२ ॥
यो जी. सी. एस. आई. तिपदव्या भूषितोऽभवत् ॥
प्रकृत्या शोभते स्वर्णं किमु चेद्रत्नसंयुतम् ॥ ३३ ॥
यः शम्भुसिंहेनाऽऽहूतः श्रीकाशीतो द्विजोत्तमः ॥
विनायक इति ख्यातः सर्वविद्याविचक्षणः ॥ ३४ ॥
स भूपेन्द्रात्प्रजाभ्यश्च स्वविद्यागुणगौरवात् ॥
एधमानामनुदिनं प्रतिष्ठां प्राप भूयसीम् ॥ ३५ ॥
श्रीसज्जननृपो राज्यमत्यल्पं दशवार्षिकम् ॥
पालयन्नपि सत्कीर्त्या दिगन्तानकरोत्सितान् ॥ ३६ ॥
अथालङ्क्रियते सैव मेदपाटवसुन्धरा ॥
श्रीमत्फतहसिंहाख्यैर्धरणीपतिपुङ्गवैः ॥ ३७ ॥
एते परमकारुण्यशालिनो लोकसंस्तुताः ॥
महोत्साहाः शूरवराः प्रजापालनतत्पराः ॥ ३८ ॥
ब्रह्मचर्यव्रतरता मतिमन्तो जितेन्द्रियाः ॥
गोविप्ररक्षणपराः साधुभक्ता अतन्द्रिताः ॥ ३९ ॥
दानशीलाः क्लेशसहाः सत्कर्मनिरताः सदा ॥
आस्तिकप्रवराः प्राज्ञभक्ताः सत्ये दृढव्रताः ॥ ४० ॥

एभिः प्राचीनमर्यादानुगुणं भूमिपालनम् ॥
विधीयते यथायोग्यं धर्ममाश्रित्य सर्वदा ॥ ४१ ॥
नास्ति दस्युकृता भीतिर्न हिंस्रश्वापदोद्भवा ॥
नापि दुर्भिक्षजनिता नृपेष्वेषु प्रशास्तृषु ॥ ४२ ॥
एभिर्धराधिपतिभिर्नाम्नोदयपुरं पुरम् ॥
साधु संस्कृत्य संस्कृत्य दर्शनीयतमं कृतम् ॥ ४३ ॥
चित्रकूटाद्रिदुर्गश्च संस्कृत्य सुदृढीकृतः ॥
तुलादानादिदानानि क्रियन्ते च कृतान्यपि ॥ ४४ ॥
मृगयादत्तचित्तैर्यैः क्रूरान् केसरिणः स्वयम् ॥
बहुशो विनिहत्याऽऽशु नाशितं वनजं भयम् ॥ ४५ ॥
एभिर्महानदो रम्यो नाम्ना फतहसागरः ॥
समीप एव नगराद्विहितो जलपूरितः ॥ ४६ ॥
यस्य कल्लोलनिनदः श्रूयते सागरोपमः ॥
किमु राज्ञो यशः स्तुत्यं स्तौति तारस्वनं मुदा ? ॥४७॥
एभिः स्वराजभवने गृहं सर्वाङ्गसुन्दरम् ॥
स्वाऽऽवासहेतोः फतहनिवासाख्यं कृतं नवम् ॥ ४८ ॥
एभिः कृता चित्रकूटान्निजोदयपुरावधि ॥
बाष्पयानव्यवस्था च जनसौकर्यहेतवे ॥ ४९ ॥
मेदपाटे पाठशालाश्चिकित्साभवनान्यपि ॥
विविधानि च हर्म्याणि तत्र तत्र कृतानि यैः ॥ ५० ॥
येऽत्र जी. सी. एस. आई जी. सी. वी. ओ. तथैवहि ॥
जी. सी. आई. ई. त्युपाधीन्वहन्तो भान्ति भूतले ॥५१॥

एषां सद्गुणसिन्धूनां गुणप्रवचने मम ॥
कथमल्पधियः शक्तिः सफलत्वमवाप्नुयात् ॥ ५२ ॥
एते शतं समाः पूर्णं पुत्रपौत्रधनान्विताः ॥
निरामयाः कीर्तियुता जीवन्त्वित्यर्थये शिवम् ॥ ५३ ॥
श्रीशम्भुसिंहेनाऽऽहूतः काशीतो यो विचक्षणः ॥
श्रीविनायकशास्त्रीति प्रसिद्धः पण्डिताग्रणीः ॥ ५४ ॥
वर्तमाननृपश्रेष्ठराज्यसिंहासनस्थितेः ॥
ज्योतिःशास्त्रोक्तमार्गेण सन्मुहूर्तं स दत्तवान् ॥ ५५ ॥
अब्दे भूवेदनन्देन्दुमिते पौषे सितेतरे ॥
षष्ठ्यां तिथौ मुहूर्तोऽभूद्राज्यसिंहासनस्थितेः ॥ ५६ ॥
कर्म राज्याभिषेकस्य कर्मकाण्डोक्तमार्गतः ॥
अकरोदपि यो वेदपारगैः सद्द्विजैर्युतः ॥ ५७ ॥
अभिषेकोत्तरं यश्च मनुस्मृतिमुखान् बुधः ।
भूपतिं श्रावयामास धर्मग्रन्थाननेकशः ॥ ५८ ॥
सूक्ष्मकालव्यञ्जकानि घटीयन्त्राणि भूरिशः ॥
तत्रतत्र स्थापितानि तेन राजनिदेशतः ॥ ५९ ॥
प्रत्यहं छायया यत्र सति भास्वति भास्वति ॥
अद्यापि तानि समयं सूचयन्ति यथोचितम् ॥ ६० ॥
धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्च सम्प्राप्ते धर्मसङ्कटे ॥
प्रदर्श्य विदुषा तेन धर्मः संस्थापितस्तदा ॥ ६१ ॥
संशये निर्णयं ज्ञातुं येऽर्थयन्ति स्म यं यदा ॥
सदुत्तरप्रदानेनाऽतोषयत्ताँस्तदैव सः ॥ ६२ ॥

लोकैस्तदानीं सदसद्विवेकीति विभूषितः ॥
नानासभासु च जनैरधिभूर्विहितश्च यः ॥ ६३ ॥
आर्यविद्यापाठशाला श्रीहरिश्चन्द्रसंस्मृतौ ॥
येन संस्थापिता साऽत्र वरीवर्ति मनोहरा ॥ ६४ ॥
सद्विद्याज्ञानदानेन श्रेष्ठया शिक्षया तथा ॥
सुबहूपकृतं येन जनतायाः समन्ततः ॥ ६५ ॥
सद्विद्यासद्गुणैर्युक्ता महत्स्थानमुपाश्रिताः ॥
विराजन्ते यस्य शिष्याः शतशः श्रेयसा युताः ॥ ६६ ॥
एवंविधानि कर्माणि कुर्वन्नूत्नानि चाऽन्वहम् ॥
मुख्यं निजं पाठशालाऽध्यापनं न जहौ कचित् ॥ ६७ ॥
सुधीरेष स्थितो यत्र तत्र चोपकृतं बहु ।
तद्वर्णनस्याऽप्रसङ्गादिह नैव विलिख्यते ॥ ६८ ॥
किश्वोदयपुरे स्थित्वा विदुषाऽनेन यत्कृतम् ॥
ग्रन्थविस्तारभीत्या तदिच्छीत्रमिह वर्णितम् ॥ ६९ ॥
एवं श्रीशम्भुनृपतिं श्रीसज्जननृपं ततः ॥
श्रीमत्फतहभूपेन्द्रं वर्तमाननृपं ततः ॥७० ॥
संसेव्य विधिवद्भक्त्या तान् संतोष्य च सद्गुणैः ॥
दिने दिने च वर्धिष्णुं राज्यात्संमानमाप्य च ॥ ७१ ॥
अष्टादश समाः कालं यापयित्वा यथासुखम् ॥
अन्ते सन्त्यज्य शालीयं कार्यं तस्थौ दृढव्रतः ॥ ७२ ॥
विश्वेश्वरपदाम्भोजभ्रमरायितमानसः ॥
ततः स काशीमागत्य सुखात्कालमयापयत् ॥ ७३ ॥

श्रीमत्फतहभूपेन्द्रकुमारोऽस्ति महामतिः ॥
श्रीमद्भूपालसिंहाख्यो येनालङ्क्रियते कुलम् ॥ ७४ ॥
अयं दयानिधिर्मानी नीतिज्ञो गुणसागरः ॥
शूरो दानी प्रजाभक्तो गोविप्रप्रतिपालकः ॥ ७५ ॥
पदव्या वर्तमानाङ्ग्लभूमिपालप्रदत्तया ॥
के. सी. आई. ई. ति नाम्न्या भूषितो भाति योऽधुना॥७६॥
वर्तमाननृपश्रेष्ठैर्यौवराज्येऽभिषेचितः ॥
सूक्ष्माणि राजकार्याणि स्वाधिकारानुरूपतः ॥ ७७ ॥
यथान्यायं नीतिधर्मपूर्वं च विदधत्सदा ॥
अत्यल्पेनैव कालेन प्रजानां यः प्रियोऽभवत् ॥ ७८ ॥

शुद्धं यशः समधिगम्य, कुमारतुल्यं
पुत्रं च शौर्यनिलयं, कुलमैश्वर्यश्च ॥
जीयात्कुमार इह वर्षशतं सतात
इत्यर्थना मम परेश्वर एकलिङ्गे ॥ ७९ ॥

दिनकरकुलभूषाभूतभूपेन्द्रवृन्दा-
ऽभिमतफलवदान्यो भूतिमानेकलिङ्गः ॥
जयति यदनुकम्पापात्रतो मेदपाटा-
ऽधिपतय इह शौर्यं दर्शयन्तः प्रसिद्धाः ॥ ८० ॥

इत्युदयान्वयवर्णने खण्डकाव्ये तृतीयखण्डम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

उपसंहारः ।

भारद्वाजसुवंशमौक्तिकमणिः श्रीबालकृष्णाभिधः
श्रौतस्मार्तविधावकुण्ठितमतिर्वेतालवंशोद्भवः ॥
श्रीकाश्यामभवन्नृपार्चितपदो यो दाक्षिणात्यो द्विज-
स्तत्सूनुः समभूद्विनायक इति ख्यातो धुरीणः सताम् ॥१॥
यश्च व्याकरणे श्रुतिस्मृतिविधौ धर्मे तथा वैद्यके
न्याये ज्योतिषि तन्त्रमन्त्रविषये विख्यातिमान् पण्डितः ॥
अन्वाधाय च पावकान् मखवरं चाक्षय्यपुण्यप्रदं,
चातुर्मास्यभवं विधाय विधिना यश्चायजन्निर्जरान् ॥ २ ॥
सोऽयं भूपतिशम्भुसिंहसमयाद्राजत्रयीपूजितो
नानाकाव्यकलाविलासिकवितासन्तोषितक्ष्मापतिः ॥
पत्नी तस्य सुवंशजा गुणवती नाम्ना च या रुक्मिणी
सेयं भर्तृनिदेशपालनपरा प्रासूत पुत्रद्वयम् ॥ ३ ॥
तत्र श्रीनाथ इति ज्येष्ठः पुत्रः समाख्यातः ॥
सुमना अनन्तरामस्तदनुजनित्वं प्रकाशयति ॥ ४ ॥
वर्षे नागहयाङ्कभू(१९७८)परिमिते श्रीविक्रमादित्यतो
भाद्रे मास्यसिते दले भृगुदिने जन्माष्टमीपर्वणि ॥
सत्कीर्तेरुदयादिसिंहनृपतेर्वंशस्य संवर्णनं
चेतलो मतिमानचीकरदिदं श्रीनाथशास्त्री द्विजः ॥ ५ ॥
क्वाहं मन्दमनीषो भास्करवंश्याः क्व भूपालाः ॥
केवलमेषां नामस्मरणे नूनं ममोद्देशः ॥ ६ ॥
उदयपुराभिधनगरे मम सम्बन्धो वरीवर्ति ॥
इत्येवोदयसिंहाद्वंशो राज्ञां मयाऽवर्णि ॥७॥ इति शुभम् ॥

राज्यसमयः ।

श्री५मान्	महाराणा	उदयसिंहः	संवत्	१५९७–१६२८
,,	,,	प्रतापसिंहः	,,	१६२८–१६५३
,,	,,	अमरसिंहः	,,	१६५३–१६७६
,,	,,	करणसिंहः	,,	१६७६–१६८४
,,	,,	जगतसिंहः	,,	१६८४–१७१०
,,	,,	राजसिंहः	,,	१७१०–१७३७
,,	,,	जयसिंहः	,,	१७३७–१७५६
,,	,,	अमरसिंहः	,,	१७५६–१७६८
,,	,,	सङ्ग्रामसिंहः	,,	१७६८–१७९०
,,	,,	जगतसिंहः	,,	१७९०–१८०८
,,	,,	प्रतापसिंहः	,,	१८०८–१८१०
,,	,,	राजसिंहः	,,	१८१०–१८१७
,,	,,	अरिसिंहः	,,	१८१७–१८२८
,,	,,	हमीरसिंहः	,,	१८२८–१८३४
,,	,,	भीमसिंहः	,,	१८३४–१८८४
,,	,,	जवानसिंहः	,,	१८८४–१८९५
,,	,,	सरदारसिंहः	,,	१८९५–१८९९
,,	,,	स्वरूपसिंहः	,,	१८९९–१९१८
,,	,,	शम्भुसिंहः	,,	१९१८–१९३१
,,	,,	सज्जनसिंहः	,,	१९३१–१९४१
श्री५मान्	महाराणा	फतहसिंहः	,,	१९४१
श्री५मान्	कुमारः	भूपालसिंहः		युवराजः

विज्ञापनम्

स्वधर्मधुरन्धर-दैवज्ञवाचस्पति-ज्यो
कै० श्रीविनायकशास्त्रिवेतालनिर्मितानि
याणि पुस्तकानि ।

१. जैमिनिसूत्रं सटीकम् ज्योतिषम् अध्य
२. लघुपाराशरी संस्कृतटीकायुता भाषा
३. पञ्चाङ्गपाटीसंग्रहः भाषाटीकोपेतः
४. एकादशीनिर्णयः भा० टी० युतः
५. ईशावास्योपनिषद् भा० टी० युता
६. वारकुक्षिका

☞ संहैवैतेषां पुस्तकानां प्राप्तिरष्टाणकैरेव भविष्यति ।
प्रापणव्ययस्तु सर्वत्र पृथगेव ।

☞ सूचना ☜

श्री ६ मत्पूज्यपितृचरणैरुक्तशास्त्रिभिरेव विनिर्मिता तत्त्वबुभुत्सूनामतीवोपयोगिनो नवीना केकाख्या नीलकण्ठीटीका सदुपपत्त्युदाहरणविशेषैः संवलिता समूला मुद्रयितव्यापि समुचितसाहित्याभावेन कागदमहर्घतया च कालमेतावन्तं न प्रकाशिता । सा च सार्धशतद्वयग्राहकलाभेन शक्येत मुद्रयितुम् । मूल्यंचैतस्याः सार्धैकरूप्यकपरिमितम् । अतस्त्वर्यतामुपयोगिनो ग्रन्थस्यास्य मुद्रणे ग्राहकश्रेण्यां निजनामलेखनानुमतिप्रदानेनेति शम् ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

श्रीनाथशास्त्री वेताल

ढूधविनायक—बनारस सिटी ।